

УДК 314.7:32

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2025.26.2>

Дерев'янка А.І.

доктор філософії, докторант

Навчально-наукового інституту права

Міжрегіональна академія управління персоналом

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У XX–XXI СТОЛІТТЯХ: ВІД РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Сучасна міграційна криза, спричинена повномасштабною російською агресією проти України, набула безпрецедентних масштабів у європейській історії XXI століття. За офіційними даними, понад 8 мільйонів українців були змушені покинути країну, шукаючи прихистку переважно в країнах Європейського Союзу – Польщі (22%), Німеччині (14,6%), Чехії (7,9%), а також у США (11%) та Канаді (4,9%) [1]. Ця трагедія актуалізує необхідність глибокого аналізу історичного досвіду регулювання міграційних процесів у XX–XXI століттях для розуміння сучасних викликів та вироблення ефективної політики реінтеграції українських громадян після завершення війни.

Особливої актуальності набуває вивчення трансформації міграційної політики від репресивних механізмів радянського періоду до демократичних принципів незалежної України та її європейської інтеграції. Історичний досвід демонструє, як міграційні процеси використовувалися тоталітарним режимом для етнічних чисток та соціальної інженерії, а також як незалежна Україна намагається побудувати сучасну міграційну політику в умовах глобалізації та європейської інтеграції.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз еволюції державної міграційної політики в Україні протягом XX–XXI століть, виявлення основних етапів її трансформації від репресивної радянської системи до сучас-

ної демократичної моделі, а також оцінка впливу міграційних процесів на формування української діаспори та її роль у підтримці державності України.

Проблематика міграційних процесів радянського періоду знайшла відображення у працях багатьох дослідників. В.Ю. Ганкевич досліджував еміграційні процеси серед кримських татар [2, с. 56–58], В. Станіславський аналізував політику щодо Криму та татарського населення [3, с. 106–108]. Репресивну складову радянської міграційної політики вивчали автори колективної праці «Політичні репресії 1920–1980-х та проблеми формування національної пам'яті» [4].

Особливості міграційних процесів післявоєнного періоду та формування української діаспори досліджувала Т. Марусик [5, с. 57–58]. В. Тихоненко проаналізував документи з історії Світового Конгресу Українців [6]. Правові аспекти міграційної політики пострадянського періоду відображені в конституційному законодавстві та нормативно-правових актах незалежної України [7, 8, 9].

Сучасні виклики міграційної політики України в контексті європейської інтеграції аналізуються в офіційних документах – Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року та Стратегії інтегрованого управління кордонами [10, 11].

Встановлення радянської влади на території України ознаменувало докорінну тран-

сформацію системи регулювання міграційних процесів. На зміну ліберальним принципам свободи пересування, закладеним у період Української революції 1917–1920 років, прийшла жорстко централізована система міграційного контролю, що базувалася на класовому підході та тотальному підпорядкуванні загальносоюзним інтересам.

Перші кроки радянської влади були спрямовані на ліквідацію попередньої правової системи та впровадження нових принципів регулювання переміщення населення. Скасування законодавства про громадянство часів визвольних змагань супроводжувалося запровадженням єдиного радянського громадянства. Особливого значення набула політика щодо «класово ворожих елементів», що передбачала їх примусове переселення та обмеження в праві вибору місця проживання.

Репресивна складова міграційної політики найбільш яскраво проявилася в масових депортаціях цілих етнічних груп. Особливо трагічною була доля кримськотатарського народу – 191 тисяча осіб була депортована з Криму в 1944 році [4]. Разом з кримськими татарами з території України здійснювалися масові примусові депортації поляків, німців, вірмен, греків та інших народів. Ці депортації здійснювалися в позасудовому порядку та призвели до катастрофічних демографічних змін у регіонах традиційного проживання цих народів.

Принциповою відмінністю радянського періоду стала відмова від етнічного принципу визначення території та заміна його адміністративно-територіальним поділом відповідно до потреб радянської системи управління. Це створило передумови для масштабних демографічних змін та перерозподілу населення без урахування національних особливостей регіонів. Міграційна політика перетворилася на інструмент тоталітарного контролю та етнічних чисток.

Історична справедливість щодо депортованих народів почала відновлюватися лише наприкінці існування СРСР. 14 листопада 1989 року Верховна Рада СРСР ухвалила

Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав» [12]. Цей документ став першим офіційним визнанням злочинного характеру здійснених депортацій та заклав правову основу для подальшого процесу реабілітації депортованих народів.

Післявоєнний період ознаменувався новою масштабною хвилею міграційних процесів, що характеризувалася комплексним поєднанням політичних, економічних та етнічних чинників. Завершення Другої світової війни створило принципово нову геополітичну ситуацію, в умовах якої сотні тисяч українців опинилися в таборах для біженців та військовополонених на території різних європейських країн – Німеччини, Австрії, Бельгії та Великої Британії [5, с. 58].

Серед цих вимушених мігрантів значну частку становили колишні «остарбайтери», примусово вивезені на роботи до Третього Рейху, а також представники українського визвольного руху – колишні вояки УПА та ветерани української дивізії «Галичина». Усвідомлюючи загрозу репресій з боку радянської влади, вони свідомо обрали шлях еміграції. Особливої інтенсивності набули міграційні процеси у 40–50-ті роки XX століття, коли західні області України опинилися під новою хвилею масових репресій [5, с. 58].

Об'єктом цілеспрямованих переслідувань стала насамперед національно свідомо українська інтелігенція – науковці, викладачі, учителі, працівники культури, письменники, митці та служителі культу. Саме ця категорія населення, рятуючись від репресій, формувала інтелектуальне ядро післявоєнної української еміграції, що згодом відіграло визначальну роль у розвитку української культури та збереженні національної ідентичності за межами батьківщини.

Формування української діаспори у післявоєнний період характеризувалося високим рівнем інституційної організації. Ключовою подією стало заснування 7 листопада 1940 року

Конгресу Українців Канади (КУК), що став першою системною спробою консолідації українських емігрантських організацій [6]. Канада, як країна, що першою прийняла значну кількість українських емігрантів, створила сприятливі умови для розвитку української громади.

Логічним продовженням процесу інституціоналізації української діаспори стало створення у 1967 році Світового Конгресу Українців (СКУ), що виник за активної участі КУК та інших українських організацій [6]. СКУ перетворився на потужну міжнародну координаційну структуру українських громад у діаспорі, представляючи інтереси понад 20 мільйонів українців за межами батьківщини.

Українці, що опинилися за межами батьківщини, активно долучалися до боротьби за національне відродження України. Представники діаспори послідовно виступали проти насильницької русифікації, засуджували ув'язнення та фізичне знищення українських дисидентів, підтримували рух за незалежність України. Завдяки їхнім зусиллям у країнах поселення активно розвивалося українське політичне, громадське, культурне та релігійне життя, створювалися освітні заклади, наукові установи, видавництва, що забезпечували збереження та розвиток української культурної спадщини [5, с. 57].

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року започаткувало принципово новий етап у формуванні національної міграційної політики. Відновлення державного суверенітету супроводжувалося створенням власної нормативно-правової бази, що гарантувала громадянам України право на свободу пересування. Цей процес відбувався в умовах складної соціально-економічної трансформації та необхідності подолання наслідків радянської системи тотального контролю за переміщенням населення.

Основоположним кроком стало прийняття Закону України «Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України» від 21 січня 1994 року [7], який гарантував право вільно залишати країну та повертатися на її

територію. Цей закон став символічним розривом з радянською практикою «залізної завіси» та обмеження свободи пересування громадян.

Конституція України 1996 року закріпила фундаментальні права громадян у сфері міграції. Стаття 25 гарантує піклування та захист громадянам України за кордоном, а стаття 33 – свободу пересування та право вільно залишати територію України [8]. Ці конституційні норми стали основою для подальшого розвитку міграційного законодавства незалежної України.

Важливим кроком у демократизації міграційної політики стало ухвалення у грудні 2003 року Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [9]. Цей закон засвідчив остаточний перехід від радянського паспортного режиму до демократичних принципів свободи пересування, скасувавши інститут прописки та запровадивши реєстрацію місця проживання як виключно інформаційний механізм.

У 2011 році Президент України підписав Указ «Про концепцію державної міграційної політики» [13], що окреслив основні засади міграційної політики відповідно до сучасних викликів. Документ визнав проблему «відпливу мізків» – зростання частки висококваліфікованих фахівців серед трудових мігрантів, та намітив шляхи її вирішення через створення сприятливих умов для повернення мігрантів в Україну.

Підписання у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною та ЄС визначило нові напрями міграційної політики [14]. Документ передбачав комплекс заходів щодо запобігання нелегальній міграції, поліпшення управління кордонами та регулювання руху трудових мігрантів. Особливо важливим було положення про гарантування недискримінаційного ставлення до українських працівників у країнах ЄС.

Історичним досягненням стало отримання безвізового режиму з ЄС 11 червня 2017 року, що дозволило українцям вільно подорожувати країнами Шенгенської зони. Це рішення стало визнанням прогресу України у рефор-

муванні міграційної сфери, посиленні безпеки документів та управління кордонами. Безвізовий режим символізував повернення України до європейської спільноти та відкрив нові можливості для культурного обміну, освіти та розвитку бізнесу.

Анексія Криму та військова агресія Росії кардинально змінили міграційну ситуацію в Україні, спричинивши масові вимушені переміщення населення. За різними оцінками, понад 1,5 мільйона осіб стали внутрішньо переміщеними особами, а сотні тисяч українців були змушені шукати прихистку за кордоном. Ці події вимагали термінового перегляду підходів до міграційної політики.

У відповідь на нові виклики Кабінет Міністрів у липні 2017 року ухвалив Стратегію державної міграційної політики України на період до 2025 року [10]. Стратегія передбачає активізацію імплементації українського законодавства до норм ЄС, розробку програм реінтеграції мігрантів, посилення співпраці з українською діаспорою та створення умов для повернення українських мігрантів на батьківщину.

Паралельно була схвалена Стратегія інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року [11], що визначає основні завдання державної політики у сфері прикордонного контролю та міграційного менеджменту. Документ спрямований на забезпечення балансу між безпековими вимогами та дотриманням прав людини у сфері прикордонного контролю.

Повномасштабна російська агресія, розпочата 24 лютого 2022 року, спричинила найбільшу міграційну кризу в історії незалежної України та Європи ХХІ століття. Мільйони українців були змушені покинути свої домівки, рятуючись від ракетних обстрілів та бойових дій. Основними країнами прийому українських біженців стали Польща (понад 1,8 млн осіб), Німеччина (понад 1,1 млн), Чехія (понад 500 тис.) та інші країни ЄС [1].

Європейський Союз продемонстрував безпрецедентну солідарність з Україною, активувавши Директиву про тимчасовий захист, що надала українським біженцям право на

проживання, працевлаштування, доступ до освіти та медичних послуг у країнах ЄС. Це рішення стало першим застосуванням даного механізму в історії ЄС та засвідчило готовність європейської спільноти до підтримки України.

Водночас масова еміграція створює серйозні виклики для майбутнього розвитку України. Серед тих, хто покинув країну, значна частка висококваліфікованих фахівців, молоді, жінок з дітьми. Це може мати довгострокові негативні наслідки для демографічної ситуації та економічного розвитку країни. Тому вже зараз важливо розробляти програми, спрямовані на підтримку зв'язків з українськими біженцями та створення умов для їх повернення після завершення війни.

Планування післявоєнного відновлення України має включати комплексну програму реінтеграції українських громадян, які були змушені покинути країну через війну. Це вимагає розробки спеціальних механізмів для: створення робочих місць та можливостей для самореалізації; забезпечення житлом тих, хто втратив його внаслідок війни; психологічної реабілітації та соціальної адаптації; визнання освіти та кваліфікації, отриманої за кордоном; підтримки підприємницьких ініціатив репатріантів. Важливим елементом має стати використання досвіду та знань, набутих українцями за кордоном, для модернізації країни. Програми «brain gain» повинні стимулювати повернення висококваліфікованих фахівців та створювати умови для трансферу технологій та best practices з країн ЄС.

Висновки. Таким чином, аналіз трансформації міграційної політики в Україні протягом ХХ–ХХІ століть демонструє складний шлях від репресивної радянської системи до демократичних принципів свободи пересування. Радянський період характеризувався використанням міграції як інструменту етнічних чисток та соціальної інженерії, що призвело до трагічних наслідків для багатьох народів України. Здобуття незалежності відкрило можливості для побудови національної міграційної політики на демократичних засадах. Прийняття відповідного законодавства, кон-

ституційне закріплення свободи пересування, отримання безвізового режиму з ЄС стали важливими кроками на шляху інтеграції України до європейського простору.

Водночас сучасна міграційна криза, спричинена російською агресією, створює без-

прецедентні виклики для української державності. Масова еміграція понад 8 мільйонів українців вимагає розробки комплексної стратегії, спрямованої на підтримку зв'язків з біженцями та створення умов для їх повернення після завершення війни.

Анотація

У статті досліджується еволюція державної міграційної політики в Україні протягом XX–XXI століть, аналізується трансформація від репресивної радянської системи до сучасної демократичної моделі. Розглянуто чотири основні етапи: радянський період (1920–1991), характерний використанням міграції як інструменту етнічних чисток та соціальної інженерії; післявоєнну еміграцію та формування української діаспори; становлення міграційної політики незалежної України (1991–2014); сучасний етап, пов'язаний з європейською інтеграцією та викликами російської агресії. Особливу увагу приділено репресивній складовій радянської політики, зокрема масовим депортаціям кримських татар, поляків, німців та інших народів. Проаналізовано роль української діаспори у збереженні національної ідентичності та підтримці незалежності України. Досліджено формування нормативно-правової бази міграційної політики незалежної України, включаючи конституційне закріплення свободи пересування, отримання безвізового режиму з ЄС та прийняття стратегічних документів. Розглянуто безпрецедентну міграційну кризу, спричинену повномасштабною російською агресією 2022 року, коли понад 8 мільйонів українців були змушені покинути країну. Зроблено висновок про необхідність розробки комплексної програми post-war реінтеграції українських громадян, використання потенціалу діаспори для відновлення країни та створення привабливих умов для повернення мігрантів на батьківщину.

Ключові слова: міграційна політика, радянські репресії, депортації, українська діаспора, незалежна Україна, європейська інтеграція, безвізовий режим, російська агресія, біженці.

Derevianko A.I. Transformation of migration policy in Ukraine in the 20th and 21st centuries: from Soviet totalitarianism to European integration

Summary

The article examines the evolution of state migration policy in Ukraine during the 20th–21st centuries, analyzing the transformation from the repressive Soviet system to the modern democratic model. Four main stages are considered: the Soviet period (1920–1991), characterized by the use of migration as a tool of ethnic cleansing and social engineering; post-war emigration and formation of the Ukrainian diaspora; establishment of migration policy in independent Ukraine (1991–2014); and the contemporary stage associated with European integration and challenges of Russian aggression. Special attention is paid to the repressive component of Soviet policy, particularly mass deportations of Crimean Tatars, Poles, Germans and other peoples. The role of the Ukrainian diaspora in preserving national identity and supporting Ukraine's independence is analyzed. The formation of the legal framework for migration policy in independent Ukraine is studied, including constitutional establishment of freedom of movement, obtaining visa-free regime with the EU, and adoption of strategic documents. The unprecedented migration crisis caused by the full-scale Russian aggression of 2022, when over 8 million Ukrainians were forced to leave the country, is examined. The conclusion emphasizes the need to develop a comprehensive post-war reintegration program for Ukrainian citizens, utilize the diaspora's potential for country reconstruction, and create attractive conditions for migrants' return to their homeland.

Key words: migration policy, Soviet repressions, deportations, Ukrainian diaspora, independent Ukraine, European integration, visa-free regime, Russian aggression, refugees.

Список використаних джерел:

1. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну. Укрінформ. URL: <https://surl.li/aqlgli>
2. Ганкевич В. Ю. Еміграційні процеси серед кримських татар кінця XVIII – початку XX ст. Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. 4–7 вересня 2005 року., м. Балаклава / ред.кол. О. В. Тимошук, Д. В. Велігодський, О. Н. Ярмиш, І. Б. Усенко та ін. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. 430 с. С. 56–58.
3. Станіславський В. Як Москва наприкінці XVII ст. вперше заявила свої вимоги про передачу під її владу Криму та про виселення з нього всіх татар? ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь, С. Блашук. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 844 с.
4. Політичні репресії 1920-1980-х та проблеми формування національної пам'яті. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>
5. Марусик Т. Міграційні процеси в Україні: історичний контекст. Правові виклики сучасності: міжнародна міграція в умовах глобалізації : Матеріали I Міжнар. наук.-практ. онлайн конф. (Чернівці, 23 жовтня 2020 р.) / [редкол.: Н.Д. Гетьманцева (голова), О.В. Кіріак (відпов. секр.) та ін.]. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 236 с.
6. Тихоненко В. Документи з історії Світового Конгресу Українців. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/14-2.pdf>
7. Закон України «Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України» від 21.01.1994 № 3857-ХІІ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12>
8. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
9. Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11.12.2003 № 1382-IV: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15>
10. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року» від 12.07.2017 № 482-р: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>
11. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року» від 24.07.2019 № 687-р: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-%D1%80>
12. Декларація «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав» Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0772400-89#Text>
13. Указ Президента України «Про Концепцію державної міграційної політики» від 30.05.2011 № 622/2011: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622/2011>].
14. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 27.06.2014: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

Дата надходження статті: 19.08.2025

Дата прийняття статті: 25.08.2025

Опубліковано: 29.09.2025